

МИХАЙЛЕНКО О. О.,

orcid.org/0009-0007-2699-7901

аспірант кафедри правоохоронної

та антикорупційної діяльності

*(Навчально-науковий інститут**права імені князя Володимира**Великого Приватного акціонерного**товариства «Вищий навчальний заклад**«Міжрегіональна Академія управління**персоналом»)***УДК 343.97****DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.48>****КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ
У СФЕРІ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ**

В статті досліджується теоретичні та практичні питання з проблем правозастосування за колабораційну діяльність у сфері освіти. Вказано, що відповідно до статті 111-1 КК України, колабораційна діяльність – це співпраця громадян держави з ворогом для забезпечення його інтересів та завдання шкоди власній державі. Встановлено, що впровадження стандартів освіти держави-агресора є одним із видів такої діяльності, який карається за частиною 3 статті 111-1 КК України. Вказується на потребу у розмежуванні кваліфікації за частиною 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України яке стосується переважно директорів, заступників та вчителів, чия колабораційна діяльність обмежена функціонуванням самого закладу освіти та впровадженням освітніх стандартів за частиною 5 статті 111-1 Кримінального кодексу України яке стосується осіб, які обіймали посади в органах управління освітою (наприклад, у районному відділі освіти) окупаційної адміністрації. Здійснено аналіз окремих судових рішень за колабораційну діяльність у сфері освіти за 2025 рік. Серед проблем правозастосування за частиною 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України підтримано наукову позицію в контексті недоцільності включення до санкції ч. 3 ст. 111-1 цього кодексу такого виду покарання як виправні роботи. Наведено позицію Касаційного кримінального суду Верховного Суду який визначив критерії караності колабораційної діяльності, яка полягала в обійманні посади, що передбачає впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти у період воєнного стану (постанова від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23). В цій постанові Верховного суду вказується, що тяжкість покарання у досліджуваній кримінальній справі не відповідає загальним засадам призначення покарання, принципам законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання й не сприятиме виправленню засудженої та запобіганню вчиненню нових правопорушень. З'ясовано, що у 2025 році за колабораційну діяльність у сфері освіти суди послідовно призначають реальне позбавлення волі (як правило, до 3 років) у поєднанні з максимально суворим заборонним додатковим покаранням. Таким покаранням є максимальне позбавлення права обіймати державні посади (до 15 років), що є суттєвою мірою захисту сфери освіти від ідеологічного впливу держави-агресора.

Ключові слова: колабораційна діяльність, сфера освіти, злочини проти основ національної безпеки України, кримінальна відповідальність, ознаки, кваліфікація.

Mykhailenko O. O. Criminal liability for collaborative activities in the field of education: law enforcement issues

The article examines the challenges law enforcement faces in collaborative activities in the field of education. It is indicated that, according to Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, collaborative activities are the cooperation of citizens of a state with the enemy to ensure the enemy's interests and cause harm to one's own state. It has been established that the implementation of educational standards of the aggressor state is one of the types of such activity, which is punishable under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The need to distinguish between qualifications under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which mainly concerns directors, deputies and teachers, whose collaborative activities are limited to the functioning of the educational institution itself and the implementation of educational standards, and qualifications under Part 5 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which concerns persons who held positions in education management bodies (for example, in the district education department) of the occupation administration, is indicated. An analysis of individual court decisions for collaborative activities in the field of education for 2025 was carried out. Among the problems of law enforcement under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, the scientific position is supported in the context of the inexpediency of including such a type of punishment as correctional labor in the sanction of Part 3 of Article 111-1 of this Code. The position of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court, which determined the criteria for the punishment of collaboration activities, which consisted in holding a position that involves the implementation of educational standards of the aggressor state in educational institutions during martial law, is presented (resolution of January 29, 2024, in case No. 183/184/23). This Supreme Court ruling indicates that the severity of the punishment in the criminal case under investigation does not comply with the general principles of sentencing, the principles of legality, justice, reasonableness, and individualization of punishment, and will not contribute to the correction of the convicted person and the prevention of new offenses. It was found that in 2025, for collaborative activities in the field of education, courts consistently impose real (albeit in absentia) imprisonment (usually up to 3 years) in combination with the most severe prohibitive additional punishment. Such a punishment is the maximum deprivation of the right to hold public office (up to 15 years), which is a significant measure of protecting the education sector from the ideological influence of the aggressor state.

Key words: *collaborative activities, education, crimes against the foundations of national security of Ukraine, criminal liability, signs, qualifications.*

Вступ. Одним із найнебезпечнішим посяганням на суспільні відносини у сфері національної безпеки є злочини проти основ національної безпеки, серед яких є злочини за колабораційну діяльність у сфері освіти. Станом на 13 вересня 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень містив інформацію про 15 обвинувальних вироків за вчинення дій громадянами України, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти на тимчасово окупованих територіях. У квітні 2024 р. Служба безпеки України передала до суду матеріали справи щодо 11 обвинувачених у колабораціонізмі освітян з Луганської області [1]. Треба зазначити, що проблеми правозастосування у сфері кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність у сфері освіти виникають через недостатню чіткість кримінального законодавства, що ускладнює кваліфікацію таких злочинів та розмежування різних їх видів.

Постановка завдання. Потребують уточнення як санкцій так і перелік заборонених дій, з метою забезпечення ефективного застосування кримінальної відповідальності

за частиною 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України. Вищенаведене вказує на актуальність вибраної тематики статті. Дослідження проблем застосування кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність досліджували науковці як В.Я. Тацій, В.І. Борисов, Б.М. Головкін, О.В. Гончарук [2], М.І. Голінка [3], Є.О. Письменський, О.М. Хавронюк, Ю.О. Пундор, В.В. Аніщук, В.В. Кузнецов, М.В. Сийплові, А.І. Лігун, І. Вигівський, О. Герасимчук та ін. Окремі науковці звернули увагу кримінально-правовий аналіз колабораційної діяльності у сфері освіти. Так, А.В., Лапкін, Д.П. Євтєєва досліджувала кримінально-правову оцінку дій вчителів (викладачів) за викладання на окупованих територіях [4]. О.В. Зайцев звернув увагу на кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти [5] та ін. В юридичній літературі з кримінального права підвищений інтерес до вивчення цієї форми колабораційної діяльності, однак позиції експертів суттєво різняться, що підкреслює актуальність вибору цієї теми.

В зв'язку із вищенаведеним **метою статті** з'ясування проблем правозастосування за колабораційну діяльність у сфері освіти, підстав кваліфікації таких діянь, особливості кримінальної відповідальності у цій сфері.

Результати дослідження. Що стосується дій громадян України, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора (російської федерації) у закладах освіти незалежно від типів та форм власності [6] то суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, характеризується обов'язковою ознакою – метою, яка полягає у сприянні здійсненню збройної агресії проти України, встановленні та утвердженні тимчасової окупації частини території України, уникненні відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України [6]. Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу, може бути лише громадянин України.

Потрібно вказати, що здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України (ч. 3 ст. 111-1 КК України) потрібно відрізнити від публічних закликів до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436 КК України). Якщо діяння, передбачені ч. 3 ст. 111-1 КК України, спрямовані на пропаганду серед молоді схвалення та виправдання дій агресора, то діяння, передбачені ст. 436 КК України, – на залучення молоді та громадян інших поколінь до ведення війни [6].

Є.О. Письменський стверджує, що «діяльністю у сфері освіти слід розуміти діяльність, здійснювану працівниками закладів освіти з організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, суть якого насамперед становить передача, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетенцій в осіб, які навчаються. На думку автора, колабораційна діяльність у сфері освіти, зі свого боку, передбачає умисну участь громадянина України у здійсненні зазначеної діяльності на окупованій території на догоду державі-агресору, що характеризується як підривна проти України» [7, с. 50]. З цією позицією слід погодитись.

Зазначимо, що окремі дослідники виступили із критикою криміналізації дій громадян України спрямованих на впровадження освітніх стандартів держави-агресора у навчальних закладах. Так, В.В. Кузнецов та М.В. Сийплові, вважають що ця форма колабораційної діяльності розширено тлумачитися в судовій практиці, а такою «невиваженою криміналізацією цієї форми створюються умови для несприйняття держави громадянами, які опинилися в скрутних умовах на захоплених територіях». У підсумку це «приведе або до вибіркового правосуддя, або до незастосування цієї форми взагалі». Тому автори пропонують виключення цієї форми злочину з ч. 3 ст. 111-1 КК України [8, с. 385, 387].

Однак, О.В. Зайцев не підтримує такий підхід та вказує, що судова практика пішла шляхом визнання винними за такі дії саме службових осіб в галузі освіти, які прийняли/виконали рішення про перехід на стандарт освіти держави-агресора, зокрема, виключення державних стандартів та освітніх програм України; запровадження викладання російською мовою; забезпечення бібліотечного фонду підручниками за освітньою програмою рф, які

відповідно до змісту та довідкових відомостей, зазначених у них, відповідають стандартам освіти держави-агресора тощо [5, с. 71].

Потребує розмежування кваліфікації за кримінальну відповідальність за частиною 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України та за частиною 5 ст. 111-1 КК України що стосується осіб, які обіймали посади в органах управління освітою. Так, міра покарання за колабораційну діяльність директорів, заступників та вчителів за ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України залежить від ступеня їхньої участі в окупаційній системі освіти. Діяльність, що обмежується функціонуванням закладу освіти та впровадженням стандартів, може бути кваліфікована як «колабораційна діяльність у сфері освіти», тоді як приклад з «керівником відділу освіти» демонструє вищу ступінь колаборації – організаційно-розпорядчі функції в окупаційному органі влади [1]. Цей судовий приклад демонструє, що ключовими для кваліфікації є рівень управління, рівень участі в окупаційній адміністрації та пропагандистська діяльність.

Наведемо обставини вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 10 червня 2025 року у справі № 22024230000000249 у якій було заочно (in absentia) визнано винною громадянку України Особа_5, депутата місцевої ради та колишнього директора українського ліцею. Її звинувачено у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки, а саме у колабораційній діяльності (ч. 3 ст. 111-1 КК України) та пособництві державі-агресору (ч. 1 ст. 111-2 КК України) [9]. Судом було встановлено, що обвинувачена, перебуваючи на тимчасово окупованій території, у липні 2022 року добровільно погодилася очолити незаконно створений окупаційною владою освітній заклад («Новотроицкая школа № 1») на базі українського ліцею. Перебуваючи на цій посаді, вона активно впроваджувала стандарти освіти рф, організувала перехід на російську мову навчання, забезпечувала постачання російських підручників, скеровувала вчителів на «курси підвищення кваліфікації» до окупованого Криму та агітувала учнів до вступу до російської мілітарної організації «Юнармія». Оскільки обвинувачена переховується на окупованій території, розгляд справи здійснювався за процедурою спеціального судового провадження. Отже, суд, проаналізувавши надані стороною обвинувачення докази (показання свідків-колег, протоколи огляду російських держреєстрів та Telegram-каналів, висновки портретної експертизи), визнав їх достатніми та такими, що доводять вину Особа_5. Дії обвинуваченої було кваліфіковано за двома статтями: її робота з організації навчального процесу за програмами рф підпадає під частину 3 статті 111-1 КК України, а ширша діяльність (підтримка рішень окупаційної адміністрації, керівництво незаконно створеною установою) – під частину 1 статті 111-2 КК України. Призначаючи покарання, суд врахував обтяжуючу обставину (ст. 67 КК України) – вчинення злочину в умовах воєнного стану. Остаточне покарання у виді 12 років позбавлення волі (з 15-річною заборорою обіймати посади та конфіскацією) було визначено шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим, відповідно до статті 70 КК України [9].

В іншій справі обвинувачена громадянка України добровільно обійняла керівну посаду в освітньому закладі, створеному окупаційною владою рф. Дії було кваліфіковано за ч. 3 ст. 111-1 КК України як впровадження стандартів освіти держави-агресора. Обвинувачена здійснювала організаційно-розпорядчі функції (прийом на роботу персоналу, складання розкладу) та забезпечення переходу навчального закладу на російські навчальні програми та методики [10].

У іншій справі відповідно до вироку суду, громадянин Ж. добровільно зайняв посаду так званого «директора державної загальноосвітньої установи середньої професійної освіти луганської народної республіки». Обвинувачений спланував, підготував, організував освітній процес в освітній установі відповідно до «закону про освіту» так званої «луганської народної республіки», здійснив видачу дипломів про середню професійну освіту, проводив пропаганду у вказаному закладі освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України. Його дії кваліфіковано як впровадження стандартів освіти держави-агресора.

Призначено покарання у вигляді позбавлення волі та максимальний термін позбавлення права обіймати посади (15 років) [11].

У вироку Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 29.05.2025 р. (справа № 127755809 від 29.05.2025) року. Суб'єкт злочину громадянин України, який вчиняв колабораційну діяльність на тимчасово окупованій території, та переховувався та був затриманий на підконтрольній території. Обвинувачений громадянин України вчиняв заходи у сфері освіти що виправдовують правомірною збройну агресію рф. Доведено спеціальної мети цього злочину – сприяння окупації державою агресором [12]. Отже, у 2025 році за колабораційну діяльність у сфері освіти суди послідовно призначають реальне (хоча й заочне) позбавлення волі (як правило, до 3 років) у поєднанні з максимально суворим заборонним додатковим покаранням. Таким покаранням є максимальне позбавлення права обіймати державні посади (до 15 років), що є суттєвою мірою захисту сфери освіти від ідеологічного впливу держави-агресора.

Аналіз слідчої та судової практики за колабораційну діяльність у сфері освіти викликає занепокоєння з точки зору суспільної небезпеки діяння та пропорційності покарання. Відповідно до статей 50 та 65 Кримінального кодексу України, особа, яка вчинила злочин, повинна бути піддана покаранню, необхідному і достатньому для її виправлення та запобігання вчиненню нових правопорушень [6]. Покарання за колабораційну діяльність у сфері освіти має відповідати принципам законності, обґрунтованості, справедливості, пропорційності та індивідуальності. Приміром, доцільно навести позицію Верховного Суду який визначив критерії караності колабораційної діяльності, яка полягала в обійманні посади, що передбачає впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти у період воєнного стану. Так, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 (провадження № 51-5942км23) [13] було скасовано вирок апеляційного суду. Касаційний суд зазначив, що оскільки засуджена вчинила злочин проти основ національної безпеки України, що становить велику суспільну небезпеку, здійснювала дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора в закладах освіти у період воєнного стану, то призначене їй основне покарання у виді арешту за вчинене кримінальне правопорушення, передбачене ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України України, не відповідає загальним засадам призначення покарання, принципам законності, справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання й не сприятиме виправленню засудженої та запобігання вчиненню нових правопорушень.

Дискусійним є підхід дослідників щодо визначення додаткового об'єкту злочину за ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України України. Так, О. Кравчук та М. Бондаренко вивчаючи кримінально-правову характеристику колабораційної діяльності у закладах освіти та до визначення додаткового об'єкту злочину за ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України (у формі впровадження стандартів освіти держави-агресора) відносять конституційне право на освіту, що гарантоване кожному ст. 53 Конституції України [14]. Однак, на думку Т.Ю. Ясницької, яка заперечує такий підхід, та надає пояснення що при вчиненні діянь, передбачених ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України України заклади освіти функціонують, а діти та молодь відвідують їх, тому саме право на освіту не порушується. Однак, під час освітнього процесу подається викривлена інформація. Крім того, авторка при визначенні додаткового факультативного об'єкта, вказує також, що ним можуть виступати суспільні відносини, яким не завжди завдається шкода. І наводить приклад, що додатковим факультативним об'єктом у ч. 3 ст. 111-1 КК може бути нормальний розвиток неповнолітніх [15, с. 94].

Вкажімо, що за діяння, згідно з ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України, караються виправними роботами на строк до 2 років або арештом на строк до 6 місяців, або позбавленням волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років [6]. З точки зору О.П. Рябчинської, проблемним рішенням законодавця є включення до санкції ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України такого виду покарання як виправні роботи. Призначення цього виду

покарання освітянам (педагогам) на думку дослідниці, які пропагували збройну агресію, виправдовували її, пропагували антиукраїнську ідеологію в середовищі підростаючого покоління є як мінімум недоцільним. Автор вважає що цей вид покарання також неможливо призначити й тим особам, які залучаються окупантами до освітнього процесу, але не мають ані педагогічної освіти, ані відповідного досвіду [16, с. 73].

Висновки. Встановлено, що за впровадження стандартів освіти держави-агресора (частина 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України) передбачає покарання виправними роботами на строк до 2 років або арештом на строк до 6 місяців, або позбавленням волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. З'ясовано що покарання виправними роботами частина 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України є недоцільними. Вказано, що міра покарання за колабораційну діяльність директорів, заступників та вчителів за ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України залежить від ступеня їхньої участі в окупаційній системі освіти. Діяльність, що обмежується функціонуванням закладу освіти та впровадженням стандартів, може бути кваліфікована як «колабораційна діяльність у сфері освіти», тоді як приклад з «керівником відділу освіти» демонструє вищу ступінь колаборації – організаційно-розпорядчі функції в окупаційному органі влади. За аналізом окремих судових справ у 2025 році за колабораційну діяльність у сфері освіти з'ясовано, що суди послідовно призначають реальне позбавлення волі (як правило, до 3 років) у поєднанні з максимально суворим заборонним додатковим покаранням. Таким покаранням є максимальне позбавлення права обіймати державні посади (до 15 років), що є суттєвою мірою захисту сфери освіти від ідеологічного впливу держави-агресора.

Список використаних джерел:

1. Директорка" школи на окупованій Луганщині отримала три роки ув'язнення за колабораціонізм. URL. <https://imi.org.ua/news/dyrektorka-shkoly-na-okupovaniy-luganshhyinotrymala-try-roky-uv-yaznennya-za-kolaboratsionizm-i61310> (дата звернення: 05.11.2025)
2. Гончарук О. В., Стрельбицька, Л. Я., Голота Н. П. Колабораційна діяльність: проблеми законодавства і практики застосування. *Юрид. наук. електрон. журн.* 2023. № 11. С. 452–455. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/110>.
3. Голінка М. І. Стаття 111-1 КК України (колабораційна діяльність) та суміжні їй явища: проблеми законодавчого регулювання. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2023. Вип. 36. С. 251–258. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7807937>
4. Лапкін А. В., Євтеєва Д. П. Кримінально-правова оцінка дій вчителів (викладачів) за викладання на окупованих територіях. *Право та державне управління.* 2022. № 4. С. 122–129. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.4.17>
5. Зайцев О.В. Щодо кваліфікації дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК України). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 6 жовт. 2023 р. – Одеса, 2023. С. 67–71. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/1988> (дата звернення: 02.11.2025)
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.11.2025)
7. Письменський Є.О. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. *Право України.* 2022. № 11. С. 49–59. DOI: 10.33498/lopu-2022-11-049
8. Кузнецов В.В., Сийплові М.В Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2022. Вип. 70. С. 381–388. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61>

9. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 10 червня 2025 року у справі № 22024230000000249. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128078177> (дата звернення: 05.11.2025)
10. Вирок Вільнянського районного суду Запорізької області від 29.04.2025. URL.: <https://vl.zp.court.gov.ua/sud0805/pres-centr/novunu/1801038/> (дата звернення: 05.11.2025)
11. Вирок Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 17.03.2025 року. URL.: <https://vs.dp.court.gov.ua/sud0405/pres-centr/general/1774807/> (дата звернення: 01.11.2025)
12. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 29.05.2025 р. (справа №127755809) URL.: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/127755809/> (дата звернення: 08.11.2025)
13. Постанова ККС ВС від 29 січня 2024 року у справі № 183/184/23 (провадження № 51-5942км23). URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116705036> (дата звернення: 03.11.2025)
14. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораціонізм в освіті: аналіз рішень судів щодо впровадження стандартів держави-агресора. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kolaboratsionizm-v-osviti-analizrishen-sudiv-shcho-do-vprovadzhennia-standartiv-derzhavy-ahresora/> (дата звернення: 03.11.2025)
15. Ясниська Т.Ю. Об'єкт колабораційної діяльності. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 31. С. 87–97. DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.31.12>
16. Рябчинська О.П. Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи. Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути: матер. міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р./редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків: Право, 2022. С. 72–75. <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/02> (дата звернення: 06.11.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

